

Dr hab. Stefan Bielański, prof. UP

Instytut Politologii

Uniwersytetu Pedagogicznego

w Krakowie

Kraków, 31 sierpnia 2016

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ PANI MGR AGNIESZKI ZAJĄCZKOWSKIEJ-DROŹDŹ
zatytułowanej: „POLITYKA TRZECIEJ RZESZY WOBEC ŻYDÓW W KRAKOWIE. OD DYSKRYMINACJI DO
EKSTERMINACJI (1939-1943)”, przygotowanej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i
Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Pani mgr Agnieszka Zajączkowska-Drożdż uczęszczała na seminarium doktorskie śp. Prof. dr hab. Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, wybitnego uczonego, specjalisty z zakresu badań nad włoskim faszyzmem oraz nad totalitaryzmami i autorytaryzmami. Tematyka pracy pani mgr Agnieszki Zajączkowskiej-Drożdż została uzgodniona ze śp. Profesorem Wiesławem Kozubem-Ciembroniewiczem. Po przedwczesnym odejściu Profesora, obowiązki promotora pracy przejęła Pani Dr hab. Małgorzata Kiwior-Filo wraz z promotorem pomocniczym Panią Dr Edytą Gawron.

Rozprawa doktorska pani mgr Agnieszki Zajączkowskiej-Drożdż składa się ze Wstępu, 7 rozdziałów, dokładnie prezentujących tematykę pracy, a także Zakończenia, Bibliografii i Aneksu.

We *Wstępie* Autorka przedstawiła cele pracy badawczej oraz jej założenia metodologiczne, a mianowicie *analizę prawno-polityczną sytuacji Żydów w Trzeciej Rzeszy i w okupowanym Krakowie w ujęciu komparatystycznym*. Punkt wyjścia to analiza systemu prawnego Niemiec hitlerowskich, gdyż – jak pisze Autorka – *Ustawodawstwo i polityka Trzeciej Rzeszy wobec Żydów niemieckich stały się podstawą antyżydowskiego systemu prawnego wprowadzanego przez Niemców na okupowanych terytoriach polskich*. I choć całość pracy ma niewątpliwy charakter badań politologicznych, opartych o historyczną bazę źródłową, to jej prawnopolityczne ujęcie, oparte także o *analizę aktów normatywnych*, stanowiące *zasadniczy problem dysertacji*, może stanowić *wypełnienie luki* występującej w tym zakresie prac badawczych.

Zasadnym założeniem było też przyjęcie układu chronologicznego wraz z omawianiem poszczególnych zagadnień o charakterze problemowym.

W rozdziale 1 widoczna jest realizacja założeń badawczych o charakterze porównawczym, a mianowicie sytuacji prawnej Żydów w III Rzeszy oraz w Krakowie (zwłaszcza jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa). Doktorantka zwraca uwagę na to, iż w Generalnym Gubernatorstwie miało miejsce

znacznie bardziej restrykcyjne niż w III Rzeszy zdefiniowanie pojęcia przynależności do społeczności żydowskiej. W efekcie – jak pisze Autorka pracy – *Ustawodawstwo antyżydowskie na okupowanych terytoriach wprowadzono w sposób bezwzględny i nie liczone się z reakcją polskiego społeczeństwa*. Znaczącą część rozważań zajmuje analiza porównawcza działań dyskryminacyjnych dotyczących pozycji ekonomicznej Żydów zarówno w Niemczech po 1933 roku, jak w Polsce okupowanej przez niemiecką Trzecią Rzeszę po roku 1939. Autorka prezentuje także inne aspekty losów ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką takie jak ograniczenie wolności osobistej Żydów czy też uniemożliwiania funkcjonowania szkolnictwa żydowskiego. Można się zatem zgodzić z Autorką pracy, iż choć istniało wiele różnic pomiędzy ustawodawstwem antyżydowskim w Niemczech i okupowanych ziem polskich, to: *Zarówno w Trzeciej Rzeszy jak i w Generalnym Gubernatorstwie Niemcy przejęli kontrolę nad ich [Żydów] życiem i stworzyli system prawny, który w konsekwencji umożliwił masowe ludobójstwo*.

Rozdział 2 prezentuje cele polityki przesiedleńczej stosowanej wobec ludności żydowskiej. Autorka analizuje w tym kontekście zarówno wysiedlenia Żydów z Trzeciej Rzeszy przed wybuchem II wojny światowej, jak i plan przesiedleń do Generalnego Gubernatorstwa po zajęciu przez wojska hitlerowskie terytorium Polski. W sposób interesujący, oparty zarazem o solidną bazę źródłową, ukazuje Doktorantka plany przesiedleń Żydów z okupowanych ziem polskich, w tym także „plan Madagaskar” z roku 1940. W tym kontekście przedstawiona została sytuacja ludności żydowskiej w Krakowie, w szczególności zaś zagadnienie wysiedlenia Żydów z Krakowa w latach 1940-1941. Godne uwagi są konstatacje Autorki pracy, a mianowicie, iż: *Niemcom nie udało się w pełni zrealizować założeń przesiedleń ludności w Trzeciej Rzeszy i na terytoriach okupowanych; a także: Z analizy wydawanych przez Niemców decyzji i rozporządzeń jasno wynika, że w przypadku polityki przesiedleńczej, posunięcia władz nie były przemyślane, a raczej chaotyczne i sprzeczne, podporządkowane doraźnym celom*.

Rozdział 3 poświęcony jest systemowi pracy przymusowej Żydów krakowskich, jaki został wprowadzony przez Niemców jeszcze przed utworzeniem getta, a realizowany był w trakcie jego istnienia. Doktorantka zwraca uwagę na paradoks jakim była *przydatność żydowskiej siły roboczej* na obszarze Polski (w tym Krakowa), gdyż – jak trafnie zauważa – *zjawisko to zaprzeczało ogólnym założeniom nazistowskiej polityki*. W tym kontekście omówione zostały *podstawy prawne* pracy przymusowej w Generalnym Gubernatorstwie, aczkolwiek i w tym zakresie działania władz okupacyjnych nie były koherentne, zaś *polityka przesiedleń (...) powodowała ciągłe przemieszczanie ludności żydowskiej, a tym samym uniemożliwiała sprawne funkcjonowanie organów administracyjnych, odpowiedzialnych za pracę przymusową*. Doktorantka szczegółowo opisuje – odwołując się do źródeł archiwalnych, jak i prasy okupacyjnej - system pracy przymusowej w samym Krakowie. W odrębny sposób zostały scharakteryzowane *obozy pracy*, a także rodzaje pracy w getcie krakowskim. Autorka – również odnosząc się do źródeł historycznych – podkreśla ugruntowane wśród

Żydów krakowskich przekonanie, iż *stały przydział pracy w niemieckiej placówce gwarantuje przetrwanie*; stwierdza natomiast, że: *założenia te szybko okazały się nieprawdziwe (...), a praca dla Niemców nie ochroniła żydowskich mieszkańców krakowskiego getta*. Konstatacje te są bez wątpienia trafne, tym bardziej, iż oparte o prawidłowo wykorzystaną bazę źródłową. W rozdziale tym zabrakło jednak pogłębionej analizy ideologicznych przesłanek – w szczególności obsesyjnego antysemityzmu – eksterminacyjnej polityki niemieckich narodowych socjalistów, skierowanej przede wszystkim przeciwko Żydom.

W rozdziale 4 Autorka omawia bardzo istotne zagadnienie funkcjonowania Judenratu w Krakowie; poruszając zarazem *wątek dyskusji akademickich prowadzonych na temat charakteru i odpowiedzialności Judenratów w procesie eksterminacji Żydów*. W tym kontekście Doktorantka przypomina zarówno organizację władz gmin żydowskich w Polsce przed II wojną światową, jak i genezę Judenratów w Trzeciej Rzeszy, podkreślając, iż już wówczas: *Reprezentacja Żydów została przekształcona w organ realizujący antyżydowską politykę niemiecką*; i co istotne: *Model tak funkcjonującego przedstawicielstwa żydowskiego został przeniesiony na tereny podbite przez Niemców*. Na tak zarysowanym tle Doktorantka omawia podstawę prawną funkcjonowania Judenratów w Generalnym Gubernatorstwie, a następnie powstanie i funkcjonowanie Judenratu w Krakowie. Należy dostrzec, iż wiele miejsca zostało poświęcone działalności tej instytucji na rzecz społeczności żydowskiej, a zarazem ogromnym trudnościom obiektywnym oraz dylematom moralnym przed jakimi stawali nieustannie członkowie Judenratu. W tym kontekście warto przytoczyć istotną uwagę Autorki pracy, która opierając się na badaniach źródłowych, stwierdza: *Analizując postawy członków krakowskiego Judenratu (...) można zaobserwować zasadniczą tendencję, z której jasno wynika, iż wraz z zaostrzaniem się polityki antyżydowskiej zmierzającej do eksterminacji, coraz cenniejszą dla Niemców cechą charakteru członków Judenratu była uległość, chęć współpracy i bezwzględne wykonywanie niemieckich rozkazów*. Trafnym posunięciem Autorki pracy było omówienie oceny instytucji Judenratu dokonanej w powojennych badaniach naukowych, powołując się na klasyków literatury przedmiotu (Raula Hilberga, Hannah Arendt, Isaiaha Trunka czy Aharona Weissa), a zarazem przedstawienie własnej opinii według której: *Judenrat nie miał żadnego wpływu na zasadnicze założenia antyżydowskiej polityki nazistowskiej*. Nie negując tego generalizującego stanowiska, a także doceniając dogłębną analizę funkcjonowania Judenratu krakowskiego w trakcie okupacji hitlerowskiej, podstawowe pytanie o rolę instytucji Judenratu pozostaje otwarte, dając możliwość dalszej pracy badawczej w tym zakresie.

W rozdziale 4 podjęte zostało inne kontrowersyjne zagadnienie dotyczące wykorzystania przez Niemców tych Żydów, którzy de facto współpracowali z okupantem przeciwko większości społeczności żydowskiej. Wspomniane zatem zostało powołanie *policii żydowskiej*, która jednak – jak pisze Autorka

pracy – szybko *uniezależniła się od Judenratu*. Szerzej o złowrogię roli *Odrnungdienst (OD)* pisze jednak w rozdziale 5, dodając zarazem, iż: *W Krakowie, oprócz OD, ważną rolę odgrywali również konfidenci, którzy na własną rękę współpracowali z gestapo (...). Konfidenci współpracowali z OD podczas deportacji.*

W rozdziale 5 Autorka przede wszystkim przedstawiła w sposób szczegółowy historię getta w Krakowie, zwłaszcza zaś dzieje jego powstania (w 1941 roku) i instytucjonalny wymiar funkcjonowania. Opisuje zatem przesiedlenie ludności żydowskiej do getta, topografię tej części miasta, a także system organizacji życia i pracy w getcie krakowskim, w tym także instytucje społeczne, sanitarne, kulturalne, edukacyjne i religijne, potwierdzające – mimo tragicznej sytuacji w jakiej znaleźli się żydowscy mieszkańcy Krakowa – wolę przetrwania, a także istotne aspekty humanitaryzmu, wyrażające sprzeciw wobec zamierzeń niemieckich narodowych socjalistów. W tym kontekście wspomniana została przez Autorkę działalność Tadeusza Pankiewicza, polskiego właściciela Apteki pod Orłem. I jak stwierdza Agnieszka Zajączkowska-Drożdż: *W najcięższych chwilach, apteka pełniła też ważną rolę jako miejsce udzielania pomocy krakowskim Żydom*. Opisując coraz bardziej restrykcyjną politykę niemieckiego okupanta, Autorka analizuje – na podstawie rozporządzeń, ale i propagandy hitlerowskiej, realizowanej również z pośrednictwem gazet polskojęzycznych – zakaz opuszczania getta przez ludność żydowską, jak i zagrożenia karą śmierci dla tych, którzy na stronie „aryjskiej” gotowi byli do niesienia pomocy Żydom. Zdaniem Doktorantki zatem: *Koncentracja Żydów w gettach stała się kolejnym etapem przejmowania pełnej kontroli nad tą społecznością, umożliwiając w konsekwencji realizację polityki eksterminacji.*

Rozdział 6 poświęcony został kwestii deportacji Żydów krakowskich do obozów zagłady w Bełżcu i Auschwitz-Birkenau. Zagadnienie to zostało ukazane w świetle podjęcia decyzji przez władze Trzeciej Rzeszy o tzw. ostatecznym *rozwiązaniu kwestii żydowskiej*, czyli dokonaniu zagłady Żydów europejskich. Autorka przedstawia dokładny opis czterech dużych akcji deportacyjnych Żydów krakowskich z lat 1941-1943, a także likwidację getta w Krakowie w dniach 13 i 14 marca 1943 roku. W podsumowaniu tej części pracy Doktorantka trafnie dostrzega, iż deportacje krakowskich Żydów do obozów zagłady były *jednym z elementów szeroko zakrojonej akcji eksterminacji Żydów*; a także równie słusznie zauważa, że działo się to w kontekście *ewolucji polityki antyżydowskiej i konsekwencji z jaką Niemcy ją realizowali*. W efekcie – jak pisze Agnieszka Zajączkowska-Drożdż – *Pomysł usunięcia Żydów z niemieckiej strefy wpływów ewoluował od polityki przesiedleń, do masowej i bezwzględnej eksterminacji*. Działania te dotyczyły omawianych w pracy doktorskiej tragicznych losów krakowskiej społeczności żydowskiej.

W rozdziale 7 omówione zostały działania żydowskiego ruchu oporu, który choć reprezentował zdecydowaną mniejszość społeczności żydowskiej, był *próbą aktywnego sprzeciwu wobec brutalnych akcji represyjnych*. Istotne – w kategoriach badawczych – jest oparcie tego rozdziału o odmienny rodzaj dostępnych w tym zakresie źródeł, a mianowicie o *realcje i pamiętniki*. Zaprezentowany został zatem *opór bierny*, jak i *opór czynny* (w tym ostatnim przypadku podjęty przez organizację „Iskra” oraz – w 1942 roku przez *Żydowską Organizację Bojową w Krakowie*, współpracującą z warszawską ŻOB, ale także z PPR). Autorka przypomina w tym kontekście również działalność krakowskiego Komitetu Pomocy Żydom podporządkowanego Radzie Głównej Pomocy Żydom „Żegota”. Nie ulega jednak wątpliwości, iż w przypadku Krakowa – jak zauważa sama Agnieszka Zajączkowska-Drożdż – *trudno mówić o zorganizowanym ruchu oporu, ale raczej o historii indywidualnych, odważnych młodych ludzi, którzy próbowali przeciwstawić się okupantowi*.

W *Zakończeniu* Autorka pisze ponownie o źródłach eksterminacji Żydów, w tym także społeczności żydowskiej Krakowa, a mianowicie o *nazistowskim światopoglądzie opartym na nacjonalizmie i idei biologicznego rasizmu*, leżących u podstaw niemieckiego *narodowego socjalizmu*. Istotne znaczenie miało też wprowadzone w Trzeciej Rzeszy *ustawodawstwo antyżydowskie*, które zostało również *implementowane na okupowanym przez Niemców terytorium Generalnego Gubernatorstwa*. Trafny jest jeden z końcowych wniosków Agnieszki Zajączkowskiej-Drożdż, a mianowicie przekonanie, że: *Holokaust był zbrodnią wielowymiarową, na którą złożyły się zjawiska natury ideologicznej, prawnej, gospodarczej czy społecznej. Dlatego mimo ogromu już wykonanej pracy, wciąż pozostaje cały szereg obszarów naukowych wymagających rzetelnych badań i analiz*.

Bibliografia omawianej pracy doktorskiej obejmuje wszystkie istotne – w szczególności polskie – publikacje z zakresu sytuacji Żydów w III Rzeszy oraz historii Żydów w Krakowie w okresie II wojny światowej. Odnotowane są prace badawcze dotyczące ideologii panującej w III Rzeszy, choć w samej rozprawie *pominięta została szczegółowa analiza zagadnień ideologicznych narodowego socjalizmu, na temat których istnieje szeroka literatura. Nacisk położono na sposób realizacji założeń polityki antyżydowskiej i jej konsekwencje*. Bibliografia zawiera akty normatywne dotyczące Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, dostępne zarówno w publikacjach (w tym także w prasie z okresu II wojny światowej), jak i pochodzące z zasobów archiwalnych (Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Instytutu Żydowskiego Instytutu Historycznego, Archiwum Yad Vashem, Archiwum United States Holocaust Museum oraz Bundesarchiv).

Godnym podkreślenia jest opracowanie obszernego *Aneksu*, zawierającego *wszystkie najważniejsze rozporządzenia niemieckie dotyczące Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Materiał ten może

stanowiąc podstawę do dalszych badań nad statusem prawno-politycznym społeczności żydowskiej w okupowanej przez Niemców Polsce.

We Wstępie Doktorantka stwierdziła, iż rozprawa miała mieć *charakter interdyscyplinary* oraz *historyczno-politologiczny*; same zaś badania są oparte o *analizę dokumentów i aktów normatywnych*, a także o *odtworzenie poszczególnych procesów historycznych*. Z kolei podjęta przez mgr Agnieszkę Zajązkowską-Drożdź próba *analizy komparatystycznej* umożliwiła realizację badań – choć nie zawsze konsekwentnie przeprowadzonych - o charakterze porównawczym. W tym kontekście warto jednak przytoczyć tezę Prof. dr hab. Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, wyrażoną w publikacji zatytułowanej *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich na tle porównawczym* (Kraków 2016, s. 278-2790), a mianowicie: *Typologia zjawisk politycznych służy ich klasyfikowaniu. Nie zacierają zachodzących w ich obrębie różnic, lecz od nich abstrahuje, dążąc do syntezy. Eksponuje wspólność cech charakterystycznych w ramach przyjętej koncepcji uogólnienia. Z tej właśnie perspektywy jest postrzegana istota analizowania zjawisk, które tworzą typologiczną całość. Typologia totalitaryzmu służy do klasyfikowania zjawisk politycznych na podstawie generalnych cech modelu.*

Należy zarazem podkreślić, iż *komparatystyczny charakter* pracy badawczej Doktorantki odnosi się przede wszystkim do wymiaru analizy historyczno-politycznej tytułowego zagadnienia, jednocześnie ujętej w oparciu o szeroko rozumiane źródła historyczne, w tym także akty prawne. Wyraźny zatem jest profil politologiczny i historyczny przeprowadzonych przez panią mgr Agnieszkę Zajązkowską-Drożdź badań, w mniejszym stopniu uwzględniający analizę typowo prawniczą. Cezury początkowe i końcowe zastosowane przez Autorkę pracy (lata 1939-1943) są natomiast w pełni uzasadnione.

Pamiętać także warto, iż prace komparatystyczne, a raczej próba ich podjęcia, stanowią zawsze duże wyzwanie badawcze. W świetle zawartości rozprawy doktorskiej autorstwa pani mgr Agnieszki Zajązkowskiej-Drożdź, umiejętnego wykorzystania przez Doktorantkę literatury przedmiotu oraz dostępnych źródeł, należy stwierdzić, iż określone we Wstępie rozprawy cele badawcze zostały zrealizowane.

Konkluzja

Praca autorstwa pani mgr Agnieszki Zajączkowskiej-Drożdż, zatytułowana *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec Żydów w Krakowie. Od dyskryminacji do eksterminacji (1939-1943)*, w przekonaniu autora recenzji spełnia wymogi (zawarte w art. 13 Ustawy z 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki) stawiane rozprawom doktorskim.

Niniejszą recenzję przedkładam Radzie Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego wraz z wnioskiem o dopuszczenie pani mgr Agnieszki Zajączkowskiej-Drożdż do dalszych etapów postępowania w zakresie nadania stopnia naukowego doktora.

Stefan Bielański

